

ПЛЮСЫ І МІНУСЫ РЭАЛІЗАЦЫІ СУДОВАЙ РЭФОРМЫ 1864 г. У РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ

Да сярэдзіны XIX ст. судовая сістэма Расіі была архаічнай, па сутнасці, падначаленай адміністрацыі і залежнай не толькі ад цэнтральнай і мясцовай улады, але і ад жандармерыі і паліцыі. «Рускае судаводства пачынаецца ў змроку, цягнецца ў маўчанні, употай, часта без ведама аднаго з удзельнічаючых бакоў і заканчваецца грамадаю бесталковых папер. Няма адваката, каб гаварыў за справу, няма прысяжных, каб зацвердзіць надзею і, у асаблівасці, няма галоснасці, каб прасвятліць, утрымаць і накіраваць надзеленых судовай уладай», – так характарызаваў дарэвалюцыйны суд дзекабрыст М.С. Лунін [1, с. 56]. Такімі былі і служачыя суда. Вось хто, па сведчанню таго ж аўтара, працаваў у вышэйшай судовай інстанцыі – Сенаце: «кавалерысты, якія не ўседзяць ужо вярхом, маракі, якія не перанясуць ужо гайданку, іншаземцы, якія не разумеюць рускай мовы, адным словам, усе, каго няма куды дзец, знаходзяць мяккае крэсла ў Сенаце» [1, с. 56].

Другі дзекабрыст М.І. Тургенеў пісаў, што «самавольства будзе выгнана з суда і судаводства, калі суд стане незалежным і не будзе падваргацца кантролю з боку ўрада... Незалежнасць судовай улады ад улады выканаўчай з'яўляецца асновай правасуддзя і грамадзянскага дабрабыту» [2, с. 300]. Расійскі даследчык Б.Г. Літвак таксама адзначае: «Уся першая палова XIX ст. ведае шэраг праектаў па ўдасканаленню судовага заканадаўства, узнікшых па ініцыятыве Спяранскага і Балуг'янскага, а таксама ў мікалаеўскі час у кабінетах аддзялення яго імператарскай вялікасці канцылярыі. Але гэтак жа, як спробы рэфарміраваць прыгоннае права, былі бясплэннымі і гэтыя спробы. Толькі пасля адмены прыгоннага права стала магчымым правесці судовую рэформу ў Расіі» [3, с. 215]. На гэтым фоне тым больш значнай з'явай стала правядзенне судовай рэформы 1864 г., асноўная мэта якой заключалася ў тым, каб усталяваць незалежнасць суда, стварыць самастойную галіну ўлады – судовую.

Рэформа выклікала вялікі пласт літаратуры: публіцыстычнай, гістарычнай, юрыдычнай – як у дарэвалюцыйны, так і ў савецкі і постсавецкі перыяды.

Пераважная большасць прац дарэвалюцыйнага часу напісана прадстаўнікамі ліберальнага кірунку гістарыяграфіі (А.А. Галавачоў, І.В. Гесен, А.Ф. Коні, У.Д. Спасовіч, М.А. Філіпаў і інш.). Адным з першых выдан-

няў, у якім крытычна ацэньваецца рэформа 1864 г., прычым з ліберальных, а не кансерватыўных пазіцый, была праца А.А. Галавачова «Десять лет реформ, 1861–1871 гг.» [4]. Аўтар звяртае ўвагу на непапулярнасць рэалізацыі прынцыпу аддзялення суда ад адміністрацыі, захаванне элементаў саслоўнасці, непаўсюднае ўвядзенне судовых статутаў і інш.

Супраць такіх базавых прынцыпаў рэформы, як незалежнасць судовай улады, галоснасць, спаборнасць, выступалі прадстаўнікі кансерватыўнага кірунку ў гістарыяграфіі (М.Н. Каткоў, К.А. Скальцоўскі, В.Я. Фукс і інш.). Найбольш востра кансерватары крытыкавалі інстытут прысяжных засядацеляў, які, на думку М.Н. Каткова, быў нечым іншым, як судом вуліцы.

Савецкія даследчыкі (Б.В. Віленскі, М.М. Пакроўскі, С.М. Самбук, В.А. Шувалаў і інш.) судовую рэформу 1864 г. вивучалі з пазіцый партыйна-класавага падыходу, засяродваючы ўвагу перш за ўсё на такіх аспектах праблемы, як не да канца ажыццёўленае аддзяленне судовай улады ад адміністрацыйнай, захаванне элементаў саслоўнасці і інш.

Пачатая ў сярэдзіне 80-х гг. мінулага стагоддзя перабудова патрабавала яе прававога забеспячэння. Прымаліся законы аб кааперацыі, індывідуальнай працоўнай дзейнасці, арэндзе і арэндных адносінах, уласнасці і інш., якія паклалі пачатак радыкальнай перабудове палітычных і сацыяльна-эканамічных адносін у дзяржаве. Таму адметнай рысай гістарыяграфіі гэтага перыяду з'яўляецца тое, што навукоўцы сталі закранаць такія аспекты рэформы, як дзейнасць міравых судоў і суда прысяжных засядацеляў, уплыў судовай рэформы на фарміраванне прававой культуры розных слаёў насельніцтва, сувязь судовай сістэмы краіны з праблемай правоў чалавека [5–8].

У апошнія дзесяцігоддзе ўвага да судовай рэформы не слабее, а, наадварот, узмацняецца. Аналізуюцца асаблівасці ўвядзення судовых статутаў у розных рэгіёнах Расійскай імперыі, незалежнасці суддзяў спецыяльных (саслоўных) судоў, заканадаўчага замацавання і практыкі рэалізацыі прынцыпу незмяняльнасці суддзяў і інш. [9, с. 701–707; 10, с. 79–92; 11, с. 1618–1827; 12, с. 126–133].

Значны ўклад у гістарыяграфію праблемы судовай рэформы 1864 г. унеслі і беларускія даследчыкі [13–15; 16, с. 203–210; 17].

Ітак, судовая рэформа была адной з мер мадэрнізацыі краіны. Менавіта таму яна справядліва лічыцца самай значнай і прагрэсіўнай рэфармай другой паловы XIX ст. У адпаведнасці з ёй у Расійскай імперыі замацоўваліся буржуазныя прынцыпы судаўладкавання і судаводства: рэформа ўводзіла прэзюмпцыю невінаватасці, галоснасць, вуснасць, непасрэднасць, спаборнасць судаводства, прадугледзела шэраг гарантый права абвінавачванага на абарону, удзел адваката; стварыла

суд присяжных, абвясціла прынцып ацэнкі доказаў па ўнутранаму перакананню суддзяў; прадугледзела касацыйнае і апеляцыйнае абскарджанне прыгавораў. Следчы апарат стаў часткай судовай сістэмы. Рацённі аб спыненні, прыпыненні ці перадачы справы ў суд прымаліся самім судом, а не следчым або пракурорам. Статут крымінальнага судаводства 1864 г. (далей – Статут 1864 г.), які замацаваў дэмакратычныя прынцыпы і інстытуты, азначаў якасны скачок, нават пераварот у сферы расійскай юстыцыі.

Тут жа неабходна адзначыць, што фактычна прававая сітуацыя, якая склалася ў выніку рэформы 1864 г., была не такой зладжанай і адназначнай, як гэта можа здацца пры знаёмстве з выдадзенымі тады дакументамі. З аднаго боку, Статут 1864 г. і акты, прынятыя пасля яго, стваралі вельмі пазітыўныя ўмовы для дзейнасці незалежнага суда, і гэтым карысталіся многія ліберальныя юрысты. Але з другога боку, сам Статут 1864 г. меў значныя недахопы і абмежаванні з кампетэнцыі суда прысяжных з самага пачатку былі выключаны справы аб дзяржаўных злачынствах¹, у 1878 г. – аб супраціўленні распараджэнням урада, непадпарадкаванні ўладам, непавазе да чыноўнікаў, а ў 1881 г. – аб злачынствах па службе.

Статут 1864 г. утрымліваў вялікі пералік спраў, якія падлягалі разгляду пры зачыненых дзвярах, у тым ліку «аб вымаўленні дзёрзкіх абразлівых слоў супраць гасудара імператара і членаў імператарскага дома». Пры гэтым з 1887 г. пералік мог быць распараджэннем міністра юстыцыі пашыраны, у прыватнасці, для «засцярогі годнасці дзяржаўнай улады». Адзначым і тое, што рэфарміраваны суд заставаўся ў значнай ступені саслоўным. Захоўвалася адрозненне ў прававым становішчы падсудных у залежнасці ад іх сацыяльнай прыналежнасці. Шляхта (дваране), святары, купцы, ганаровыя грамадзяне ў адрозненне ад сялян і рамеснікаў былі вызвалены ад цялесных пакаранняў. Разам з тым нельга пагадзіцца з думкай вядомага брытанскага даследчыка Дж. Хоскінга, што «новыя ніжэйшыя суды мелі адзін сур’ёзны недахоп – не разглядалі сялянскіх спраў: для гэтай мэты існавалі асобныя валасныя суды. Выключэнне 80 % насельніцтва са сферы дзеяння судовай рэформы сур’ёзна аслабляла яе прэтэнзіі на ролю галоўнай апоры прававога парадку» [19, с. 347]. Так, існавалі валасныя суды, ім былі падсудныя справы аб спрэчках паміж сялянамі, а таксама аб нязначных крымі-

¹ Той адзіны і нашумелы факт, калі ў 1878 г. Пецярбургскі акруговы суд, які разглядаў справу аб замаху В.І. Засуліч на сталічнага граданачальніка Ф.Ф. Трэпава як справу крымінальную, гэта значыць з прысяжнымі засядацелямі, вынес ёй апраўдальны прыгавор, паказвае выключнае грамадскае значэнне інстытута прысяжных, які гэтым актам асудзіў паліцэйскае самавольства. Падрабязней гл.: [18, с. 7–247].

нальных або адміністрацыйных правіннасцях. Валасны суд меў права прысуджаць сялянам да 7 дзён арышту, караць іх дубцамі да 20 удараў, штрафаваць да 3 р., прыгаворваць да грамадскіх работ на тэрмін да 6 дзён. Такім чынам, валасны сялянскі суд дзейнічаў на аснове традыцый і нормаў звычайнага права, што было перажыткам сярэднявекі. Але калі ўзнікалі больш сур’ёзныя справы як крымінальна-прававога, так і грамадзянска-прававога характару, якія тычыліся сялян, то яны разглядаліся мясцовымі і агульнымі судамі. Да мясцовых належалі міравыя суды і з’езды міравых суддзяў, да агульных – акруговыя суды і судовыя палаты. Кампетэнцыя новых судаў пашыралася на прадстаўнікоў усіх саслоўяў [20, с. 250]. Склад прысяжных у цэлым адлюстроўваў сацыяльную структуру грамадства. Напрыклад, у 1883 г. з агульнай колькасці прысяжных дваране і чыноўнікі складалі 14,9 %, мяшчане – 18,3 %, сяляне – 57 % [21, с. 226].

Аднак самае галоўнае заключалася ў тым, што дэмакратычныя прынцыпы судовай рэформы ў значнай ступені зводзіліся на нішто прававымі актамі, якія былі выдадзены пасля забойства Аляксандра II у 1881 г. Асноўным актам было Палажэнне аб мерах да аховы дзяржаўнага парадку і грамадскага спакою ад 14 жніўня 1881 г., згодна з якім Міністэрства ўнутраных спраў мела права прымяняць «асобыя мерапрыемствы», да ліку якіх адносілася ўвядзенне «надзвычайнага становішча» (п. 4), а таксама ўзмоцненая або надзвычайная ахова (п. 6). У гэтых выпадках яно магло забраць з пракуратуры любую следчую справу, каб потым перадаць яе на разгляд ваеннага суда (п. 17) [22, с. 159–166]. Гэты нарматыўны прававы акт, па словах У.І. Леніна, стаў «адным з самых устойлівых, асноўных законаў Расійскай імперыі» [23, с. 331].

Папярэдняе расследаванне палітычных спраў праводзілася неаб’ектыўна і прадузята, практыкаваліся фальсіфікацыі дакументаў, катаванні, правакацыі. «Калі ў распараджэнні органаў палітычнага вышуку не было доказаў, якія пацвярджалі падазрэнне ў адносінах да той ці іншай асобы, асабліва калі яна ўжо была арыштавана, тады іх... неабходна было стварыць» [24, с. 150]. Пашыраным прыёмам было падсаджванне ў камеру да арыштаванага так званай «наседкі» – правакатара, каб дабіцца ад яго прызнання. Практыкавалася і падмена адвакатаў-абаронцаў супрацоўнікамі паліцыі ці жандармерыі, якія ўваходзілі ў давер да абвінавачванага.

Гісторыя ведае шматлікія прыклады фальшывых групавых спраў аб розных рэвалюцыйных арганізацыях, якія ў рэальнасці не існавалі: «людзі, якія ніколі раней не сустракаліся, абвінавачваюцца ў тым, што належаць да адной тайнай суполкі, правіннасць аднаго прысвойваецца другому; чалавек абвінавачваецца ў падбукторванні да справы, якую ён усяляк стараўся прадухіліць» [25, с. 119].

Папярэдняе расследаванне цягнулася месяцамі і гадамі. Але калі па палітычнай справе праходзілі людзі, якіх патрэбна было тэрмінова публічна пакараць, следчыя органы не лічыліся з непаўнотай матэрыялаў і накіроўвалі справу ў суд.

Такім чынам, Палажэнне аб мерах да аховы дзяржаўнага парадку і грамадскага спакою ад 14 жніўня 1881 г. давала адміністрацыйнай уладзе шырокае магчымасці ўмяшання ў кампетэнцыю суда. У мясцовасцях, якія былі на становішчы ўзмоцненай або надзвычайнай аховы, судовыя органы непасрэдна падпарадкоўваліся адміністрацыі. Мясцовыя ўлады атрымалі права ажыццяўляць выключныя меры – адміністрацыйную высылку без суда, закрыцця судовых працэсы, ваенных суды. У Пецярбургу, Маскве і Варшаве пры паліцэйскіх упраўленнях былі ўтвораны спецыяльныя органы вышуку – аддзяленні па ахове парадку і грамадскай бяспекі, якія звычайна называліся ахоўнымі аддзяленнямі або ахранкай. Іх задача заключалася ў расследаванні палітычных злачынстваў. Яны замянялі, па словах супрацоўніка ахранкі (пазней выкрывальніка яе дзейнасці) Л. Меньшыкава, архаічнае трэцяе аддзяленне [26, с. 16]. Палажэнне аб мерах да аховы дзяржаўнага парадку і грамадскага спакою, па сутнасці, выводзіла апэратыўна-вышукую дзейнасць і папярэдняе расследаванне па палітычных справах са сферы судовага кантролю. Значэнне гэтага прававога акта было дакладна вызначана чалавекам, які, будучы кіраўніком Дэпартаменту паліцыі з 1902 па 1905 г., нямала зрабіў для правядзення яго ў жыццё, а менавіта А.А. Лапухіным. Ужо на пенсіі ён апублікаваў вельмі цікавы нарыс, у якім заявіў, што палажэнне ад 14 жніўня 1881 г. «паставіла ўсе насельніцтва Расіі ў залежнасць ад асабістага меркавання чыноў палітычнай паліцыі» [27, с. 26]. Там, дзе гаворка ішла аб дзяржаўнай бяспецы, аб'ектыўнага крытэрыю вінаватасці больш не існавала: вінаватасць устанаўлівалася на падставе суб'ектыўнага меркавання паліцэйскіх чыноўнікаў [27, с. 27].

Такім чынам, дэградацыя судовай улады пасля забойства Аляксандра II пайшла ў трох кірунках: бескантрольнасць паліцыі і жандармерыі, якія падпарадкоўваліся толькі вышэйшым адміністрацыйным уладам; аслабленне дэмакратычных інстытутаў, уведзеных у выніку рэалізацыі судовай рэформы; узростанне ролі ваенных і надзвычайных судаў, якія дзейнічалі па сваіх правілах. Усё гэта значна дэфармавала першапачатковыя задумы аўтараў судовай рэформы. Абвешчаная незалежнасць суда была значна падарвана. Напрыклад, пытанне аб накіраванні справы ў агульнаграмадзянскі або ваенны суд вырашалася міністрам унутраных спраў ці генерал-губернатарам. Ад гэтага залежала і мера пакарання: многія злачынствы ў ваенным судзе абавязкова цягнулі да смяротнага пакарання, у той час як грамадзянскі суд не мог прымяніць гэту меру.

Можна канстатаваць, што галоўную рэпрэсіўную ролю па справах аб палітычных злачынствах ігралі ваенныя суды, у тым ліку ваенна-палявыя. Асноўным прававым дакументам аб падсуднасці цывільных асоб ваенным судам было палажэнне ад 14 жніўня 1881 г. Фармальна яно ўводзілася «для выкаранення крамолы» на трохгадовы тэрмін. Але на падставе рашэнняў Савета міністраў дзеянне палажэння ад 14 жніўня 1881 г. працягвалася да 1917 г. [28, с. 153–154]. Названы нарматыўны прававы акт вызначаў галоўную рысу контррэформы – «нарастанне формаў пазасудовага самавольства» [28, с. 164]. У ліпені 1889 г. Аляксандр III падпісаў указ аб увядзенні Палажэння аб земскіх участковых начальніках. Сутнасць яго заключалася ў тым, што губернатар прызначаў са складу мясцовых дваран земскіх начальнікаў з шырокім колам паўнамоцтваў: кантроль над органамі абшчыннага самакіравання, разгляд судовых спраў, зацвярджэнне прысудаў валаснога суда, рашэнне зямельных пытанняў і інш. [29, с. 366–401]. Характарызуючы інстытут земскіх начальнікаў, вядомы расійскі палітык С. Вітэ пісаў: «Загана нарматыўнага прававога акта заключалася ў змешванні ўлады адміністрацыйнай з уладай судовай». А гэта «ў культурнай дзяржаве немагчыма» [30, с. 299]. Нельга не пагадзіцца з такой ацэнкай Палажэння аб земскіх участковых начальніках.

Вяртаючыся да характарыстыкі ваенных судаў, трэба адзначыць, што яны камплектаваліся выключна з афіцэраў. Судаводства па рашэнню камандавання або суда ажыццяўлялася пры зачыненых дзвярах. У мясцовасцях, якія былі на ваенным становішчы, крымінальныя справы перадаваліся ў ваенныя суды на падставе жандарскага дазвання без правядзення папярэдняга следства. Тэрмін падачы касацыйнай скаргі скарачаўся да двух сутак. А ў перыяд рэвалюцыі 1905 г. было дадзена ўказанне наогул не прапускаць касацыйных скарг у вышэйстаячы суд. Пры гэтым тэрмін разгляду справы ў судзе быў скарачаны да чатырох дзён. Прыгаворы ваенных судаў, якія былі вынесены ў парадку ўзмоцненнай або надзвычайнай аховы, зацвярджаліся генерал-губернатарам або камандуючымі войскамі. Замяніць смяротны прыгавор іншым пакараннем гэтыя асобы не маглі, такое права належала толькі самаму імператару.

Яшчэ больш рэпрэсіўнай была практыка ваенна-палявых судаў, якія ўводзіліся ў адпаведнасці з палажэннем Савета міністраў ад 19 жніўня 1906 г. для барацьбы з рэвалюцыйным рухам. Яны ўводзіліся па патрабаванню генерал-губернатараў у мясцовасцях, якія былі на ваенным становішчы або на становішчы надзвычайнай аховы. Паводле гэтага нарматыўнага прававога акта суду мог быць перададзены чалавек, які ўчыніў «відавочнае» злачынства, па якім не патрабавалася папярэдняга

расследования. Ваенна-палявы суд складаўся з пяці афіцэраў, сярод якіх не было ні аднаго юрыста. Ён разглядаў у асноўным справы па арт. 99 і 100 Крымінальнага ўлажэння, якія прадугледжвалі смяротнае пакаранне за замах на «недатыкальнасць свяшчэннай асобы царствуючага імператара» і за гвалтоўны замах «на змяненне ўстаноўленага ў Расіі спосабу праўлення». Ваенна-палявы суд разглядаў справы неадкладна, без удзелу абвінаваўцы і абаронцы, прыгавор прадстаўляўся на зацвярджэнне генерал-губернатару або камандуючаму войскамі. Большасці абвінавачваных прысуджалася смяротнае пакаранне. Прыгавор ваенна-палявога суда прыводзіўся ў выкананне адразу, ва ўсякім разе не пазней за 48 гадзін пасля ўчынення злачынства.

У 1906 г. ваенным міністэрствам было аддадзена распараджэнне «пакідаць без усякага руху» просьбы па справах аб асобах, асуджаных ваенна-палявымі судамі. Такім чынам, ні касацыйнага абскарджання, ні памілавання па гэтых справах не існавала. Ваенна-палявыя суды як форма жорсткай ваеннай расправы выклікалі абурэнне ва ўсіх сляях насельніцтва. Таму 20 красавіка 1907 г. урад быў вымушаны іх ліквідаваць [31, с. 288].

Дарэвалюцыйная статыстыка сведчыць аб тым, што з 1902 па 1912 г. да ваеннага суда за дзяржаўныя злачынствы былі прыцягнуты 35 353 чалавекі [32, с. 11]. Ваенна-палявыя суды асудзілі да смяротнага пакарання за 8 месяцаў свайго існавання 1 102 чалавекі, да іншых відаў пакаранняў – 145 чалавек [24, с. 215]. Ёсць таксама даныя аб тым, што за 1907–1908 гг. былі асуджаны да смяротнага пакарання 5 086 чалавек [33, с. 4]. Вядомы крыміналіст М.Н. Гернет лічыў, што з 1826 па 1917 г. у Расійскай імперыі па палітычных матывах было пакарана смерцю больш за 9 тыс. чалавек, прычым сярод іх былі не толькі асобы, якія аказвалі ўзброенае супраціўленне прадстаўнікам улады, але і выпадковыя «агітатары» і «людзі з вуліцы», якія ўдзельнічалі ў мітынгх і сходах і тым самым парушылі ўстаноўлены парадак [34]. У 1905–1907 гг. толькі па распараджэннях камандзіраў карных атрадаў без суда і следства былі расстраляны і павешаны 1 172 чалавекі [35, с. 39]. Разам з тым гэтыя лічбы невялікія ў параўнанні з тым, што адбывалася пасля рэвалюцыі 1917 г.

Карціна рэпрэсіўнай дзейнасці царскай юстыцыі будзе няпоўнай, калі не згадаць пра пазасудовыя меры, якія прымяняліся паліцыяй і жандармерыяй да сваіх падданных. Палажэнне аб мерах да аховы дзяржаўнага парадку і грамадскага спакою ад 14 жніўня 1881 г. давала права ў адміністрацыйным парадку прыцягваць асобу да зняволення ў турму або крэпасць на тры месяцы ці арышту на той жа тэрмін па аднаму толькі падазрэнню ва ўчыненні злачынства (п. 25). У адпаведнасці з § 34

палажэння ад 14 жніўня 1881 г. пры міністры ўнутраных спраў утваралася Асобая нарада з чатырох членаў: двух ад МУС і двух ад Міністэрства юстыцыі¹. Асобая нарада надзялялася правам падвяргаць любую «падазроную» або «шкодную» асобу адміністрацыйнай ссыльцы «ў вызначаную мясцовасць Еўрапейскай ці Азіяцкай Расіі тэрмінам ад аднаго да пяці гадоў».

Старшынстваваў на пасяджэнні Асобай нарады адзін з намеснікаў міністра ўнутраных спраў. Пасяджэнні насілі фармальны характар, таму што вялікая колькасць спраў, якія павінны былі разглядацца, не дазваляла ўнікнуць у сутнасць праблемы. Прыкладам можа служыць пасяджэнне, якое адбылося 27 студзеня 1897 г., калі пастановай Асобай нарады з Пецярбурга і Масквы за падбукторванне рабочых да забастовак было выслана 173 чалавекі на тэрмін ад аднаго да трох гадоў з наступнай забаронай пражывання ў сталічных губернях і фабрычных гарадах. Зразумела, што на працягу аднаго пасяджэння немагчыма было вырашыць пытанне аб вінаватасці кожнага са 173 абвінавачваных. З 1881 па 1904 г. адбылося 153 пасяджэнні Асобай нарады, на якіх было разгледжана 7 159 спраў і прыцягнута да адказнасці 11 879 чалавек [36, с. 46]. Можна сцвярджаць, што да 1905 г. суды адыгрывалі ў барацьбе з рэвалюцыйным рухам другарадную ролю. Невыпадкава, характарызуючы месца МУС у дзяржаўным механізме царскай Расіі, С. Сцяпняк-Краўчынскі пісаў: «Для рускіх падданных магчымасць быць высланымі ў месцы не такія аддаленыя абмяжоўваецца выключна толькі воляй жандараў і паліцыі. Акрамя таго, пад маркай, што паводзіны ссыльнага былі не зусім здавальняючымі, тэрмін яго выгнання можа быць прадоўжаны да бяскончасці» [25, с. 186–187].

На гэты бок праблемы звярнуў увагу і французскі гісторык А. Леруа-Балье. Ён пісаў, што палажэнне ад 14 жніўня 1881 г. «дае адміністрацыйныя правы, якія належаць галоўнакамандуючаму ў варажэй краіне» [37, с. 360]. Але, магчыма, найбольш поўна ў сутнасць царскай паліцэйскай сістэмы ўнік Р. Пайпс – прафесар рускай гісторыі Гарвардскага ўніверсітэта (ЗША). У працы «Расія пры старым рэжыме» ён выдзяляе спецыяльную главу «На шляху да паліцэйскай дзяржавы», у якой аналізуе гісторыю станаўлення і ўмацавання органаў аховы грамадскага парадку, у тым ліку палітычнага вышуку, паказвае формы і метады барацьбы царызму з тэрарыстычнымі актамі. Аналіз нарматыўнага прававога матэрыялу Расійскай імперыі, яе палітычнай гісторыі прывёў Р. Пайпса да

¹ Гэту «нараду» нельга блытаць з Асобай нарадай (старшыня – С.Ю. Вітэ), якая была ўтворана 17 студзеня 1905 г. для кардынацый мерапрыемстваў па пытаннях унутранай палітыкі Мікалая II, у якую ўваходзілі міністры і старшыні дэпартаментнаў Дзяржаўнага савета.

наступнай высновы: «Добра прадуманая і вельмі гібкая сістэма палітычнай паліцыі, якая была створана ў Расіі ў пачатку 1880-х гг., была ўнікальнай... Да Першай сусветнай вайны ні ў адной іншай краіне свету не было двух відаў паліцыі: адной для абароны дзяржавы, а другой – для абароны яе грамадзян. Толькі краіна з глыбока ўкаранелай вотчыннай псіхалогіяй магла дадумацца да такой двух’яруснай сістэмы. Па-другое, у адрозненне ад іншых краін, дзе паліцыя дзейнічала як прылада закона і абавязана была перадаваць арыштаваных судовым уладам, толькі ў царскай Расіі паліцэйскія органы былі свабодныя ад гэтага абавязку. З 1861 г. там, дзе размова ішла пра палітычныя злачынствы, жандарскі корпус не падлягаў судоваму нагляду; кантроль за яго дзейнасцю насіў бюракратычны, унутрыведамасны характар. Члены яго мелі права рабіць вобыскі, знявольваць грамадзян у турму і падвргаць іх ссыльцы сваёй уласнай уладай, без санкцыі пракурора. У 1880-я гады ўвесь вялікі набор злачынстваў, што лічыліся палітычнымі, стаў у асноўным карацца адміністрацыйнымі мерамі, якія прымаліся органамі бяспекі. Гэтыя дзве рысы робяць паліцэйскія ўстановы позняга перыяду царскай Расіі папярэднікамі і, пры дапамозе адпаведных камуністычных інстытутаў, прататыпамі ўсіх органаў палітычнай паліцыі дваццатага стагоддзя» [38, с. 394].

Кароткі агляд рэпрэсіўнай дзейнасці юстыцыі царызму дае магчымасць зрабіць выснову аб тым, што фактычна ўжо ў дарэвалюцыйнай Расіі існавала палітычная юстыцыя, хоць і не ў такім развітым і закончаным выглядзе, як гэта пазней мела месца ў СССР. Як савецкія, так і дарэвалюцыйныя даследчыкі дзейнасці царскай юстыцыі адзначалі не толькі жорсткасць рэпрэсій у адносінах да ворагаў абараняемага ёю парадку, але і тыя формы, у якіх яна ажыццяўлялася, «ператвараючыя законнасць, калі размова ідзе аб інтарэсах улады, у здзек з закона» [24, с. 5].

Зразумела, што карная практыка спецыяльных службаў узбуджала нянавісць палітычных апанентаў да царскага самаўладдзя і яго рэпрэсіўнага апарату, тым больш што вынікам дзейнасці апошняга былі арышты сацыял-дэмакратаў (бальшавікоў і меншавікоў), эсэраў, а таксама прадстаўнікоў іншых апазіцыйных партый. Многія з іх прайшлі праз турму, ссылку, катаргу. Гэтыя абставіны садзейнічалі абвастрэнню класавага пачуцця, натхнялі рэвалюцыйны экстрэмізм, параджалі імкненне да жорсткай расправы з палітычнымі праціўнікамі. Разам з тым карныя меры царскага ўрада вольна або нявольна паслужылі ўзорам для пераймання, калі рэвалюцыянеры самі прыйшлі да ўлады. Напрыклад, пасля прыходу да ўлады бальшавікі адразу пачалі ўзнаўляць разбураны Часовым урадам апарат палітычнай паліцыі. Палітычны вышук – Усерасійская надзвычайная камісія (ВЧК) быў афіцыйна

ўтвораны ў снежні 1917 г., але неафіцыйна яго функцыі выконваліся з самага пачатку Ваенна-рэвалюцыйным камітэтам. ВЧК мела больш шырокія паўнамоцтвы, чым у мінулым Дэпартамент паліцыі і Корпус жандараў. На працягу дзесяці месяцаў пасля захопу ўлады бальшавікамі замаўчаў апазіцыйны друк, былі выдадзены ордэры на арышт вядучых палітычных апанентаў.

Гаворачы пра тое, што пралетарскі суд павінен быў прымяняць да злачынцаў турму, ссылку і іншыя меры пакарання, вядомыя мінулым грамадскім фармацыям, Ленін падкрэсліваў, што пакуль «іншыя сродкі не вынайздзены» [39, с. 199]. У 1923 г. у РСФСР было выдадзена Палажэнне аб надзвычайных мерах аховы рэвалюцыйнага парадку. Абвешчэнне выключнага становішча было пакінута на меркаванне адміністрацыйнай улады ў выпадках, калі існавала «сур’ёзная пагроза» контррэвалюцыйных выступленняў і іншых замахаў на рабоча-сялянскую ўладу і яе прадстаўнікоў. Як бачым, і ў гэтым выпадку савецкая ўлада запазычыла вопыт царызму. Крымінальны кодэкс РСФСР 1926 г. утрымліваў санкцыі супраць антыўрадавых злачынстваў, якія ні па шырыні трактоўкі, ні па жорсткасці істотна не адрозніваліся ад законаў царскага рэжыму. Як пісаў вядомы дарэвалюцыйны юрыст М.П. Чубінскі, «малаздатны да арыгінальнай творчасці бальшавізм і тут выкарыстаў выключныя законы, якія існавалі пры старым рэжыме і ўжо тады складалі адзін з цёмных бакоў гэтага рэжыму. Ён не толькі не ўнёс сюды паляпшэнняў, але і яшчэ шырэй развязаў рукі ўладзе ў бок самавольства» [40, с. 43].

1. Лунин М.С. Сочинения и письма. Пг., 1923.
2. Тургенев Н.И. Судебная реформа // Архив графов Мордвиновых. Т. 4. СПб., 1902.
3. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М., 1991.
4. Головачёв А.А. Десять лет реформ, 1861–1871. СПб., 1872.
5. Коротких М.Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России. Воронеж, 1989.
6. Клеандров В.М., Лаптева Л.Е., Скрипилёв Е.А. Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века. М., 1997.
7. Немыгина М.В. Суд в России: вторая половина XIX – начало XX в. : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Акад. упр. МВД России. М., 1999.
8. Вострышев М.И. Повседневная жизнь России в заседаниях мирового суда и ревтрибунала, 1860–1920-е годы. М., 2004.
9. Биюшкина Н.И. Проблемные аспекты введения в действие Судебных уставов 20 ноября 1864 г. [Электронный ресурс] // Право и политика. 2014. № 5. URL: http://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-28429 (дата обращения: 23.10.2014).

10. Полещенко Д.А. Основные юридические концепции соотношения и взаимодействия государственной власти и местного самоуправления, разрабатываемые в Российской Империи (1864–1917 гг.) // Политика и общество. 2010. № 6.

11. Щедрина Ю.В. Несменяемость судей в России во второй половине 60-х – конце 80-х гг. XIX в.: законодательное закрепление и практика реализации // Право и политика. 2012. № 9.

12. Она же. Обеспечение независимости судей специальных (сословных) судов в России в 60-е – 80-е гг. XIX в.: проблемы правового регулирования (на примере духовного суда) // Политика и общество. 2012. № 11.

13. Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. Минск, 1980.

14. Марышкин А.В. Судебная реформа 1864 года и особенности ее проведения на территории Белоруссии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Всесоюз. юрид. заоч. ин-т. М., 1985.

15. Шелкопляс В.А. Карательный аппарат России во второй половине XIX века : учеб. пособие. Минск, 1994.

16. Шаўкапляс В.А. Палітычны рэжым у Беларусі ў 60-я гг. XIX ст. // Arche. 2010. № 12.

17. Гушчынскі І.Г. Роля судовых устаноў у палітычным жыцці і сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі (1864–1914 гг.) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / БДПУ імя М. Танка. Минск, 2011.

18. Кони А.Ф. Избр. произведения. 2-е изд., доп. Т. 2. Воспоминания. М., 1959.

19. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / пер. с англ. С.Н. Самуйлова. Смоленск, 2000.

20. Пушкарев С.Г. Россия 1801–1917: власть и общество. М., 2001.

21. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. Брянск, 1999.

22. Свод законов Российской империи / под ред. А.А. Добровольского. 2-е изд. Т. 14. СПб., 1913.

23. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 9.

24. Полянский Н.Н. Царские военные суды в борьбе с революцией 1905–1907 гг. М., 1958.

25. Степняк-Кравчинский С.М. Россия под властью царей. М., 1965.

26. Меньшиков Л. Охрана и революция: к истории тайных политических организаций, существовавших во времена самодержавия. Ч. 1. Годы реакции, 1885–1898. М., 1925.

27. Лопухин А.А. Настоящее и будущее русской полиции. М., 1907.

28. Геллер М. История Российской империи. Т. 3. М., 1997.

29. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов. М., 1970.

30. Витте С.Ю. Воспоминания. Царствование Николая II Т. 1. Берлин, 1922.

31. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1989.

32. Иванова Г.М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. М., 1997.

33. Бовин А. Примирие и покаяние // Известия. 1998. 11 июля.

34. Гернет М.Н. Смертная казнь. М., 1913.

35. История полиции России / под ред. В.М. Курицына. М., 1998.

36. Мулукаев Р.С. Полиция в России (IX в. – начало XX в.). Н. Новгород, 1993.

37. История СССР с древнейших времен до наших дней. Т. 5. М., 1968.

38. Пайпс Р. Россия при старом режиме. М., 1993.

39. Ленин В.И. Полн. собр. соч. Т. 36.

40. Чубинский М.П. Закон и действительность в Советской России. Белград, 1926.

УДК 34(470)(09)

А.А. Козел

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ПРИНЯТИЯ СУДЕБНЫХ УСТАВОВ 1864 г.

Право, как известно, является отражением жизнедеятельности народа – хозяйственной, политической, культурно-цивилизационной. Вместе с тем само право – действенный инструмент экономических, политических и культурных изменений любого государства. Как свидетельствует история, не является исключением и Россия, вставшая в 60-х гг. XIX в. на путь реформ, которые вошли в историю как Великие реформы.

Что же детерминировало Россию на реформирование своего жизненного уклада? Эти предпосылки можно разделить на внешние и внутренние.

В качестве внешней следует выделить необходимость восстановления утраченного Россией престижа на международной арене после Крымской войны [1, с. 25–26].

Что касается внутренних причин, то их был целый спектр. Несмотря на быстрый рост промышленности, торговли, развитие просвещения и образования в России в годы правления Николая I, государственный механизм и охраняемое им социально-политическое и экономическое устройство страны все очевиднее становились сдерживающим фактором развития. Так, сохранилась сословность в образовании, кроме того, в 1845 г. повысилась плата за обучение в гимназиях. В результате крестьяне, самый многочисленный класс в России, могли рассчитывать разве что на начальное образование. Следуя установке Николая I «мне нужны не умные, а послушные», государство осуществляло жесткий контроль за образованием, сокращались учебные программы университетов, из которых, например, исчезла философия, чему воспротивился и был отправлен в отставку известный своим здоровым консерватизмом министр